

ЦЕРКОВНА ПРОПОВІДЬ ЯК ЯВИЩЕ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ ПОДОЛЯН (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ПОДОЛЬСЬКИХ ЕПАРХІАЛЬНИХ ВЕДОМОСТЕЙ»)

У статті аналізується соціокультурна спрямованість церковної проповіді, її форми та особливості, а також впливу проповідництва на різні сфери життя населення Поділля за матеріалами публікацій на шпальтах часопису «Подольські єпархіяльні ведомости».

Ключові слова: проповідь, церковне проповідництво, священник, парафіяни, «Подольські єпархіяльні ведомости».

Духовенство завжди відігравало особливу роль у різних сферах життя населення України другої половини ХІХ ст. Поширення сповідання православного обряду, вимагало від церкви гнучких форм впливу на громадськість. Однією з таких дієвих форм стала проповідь. Вона була найвпливовішою з усіх церковних виховних заходів. Проповіді мали велике значення в духовному й побутовому плані, оскільки ставали, насамперед, у нагоді священикам, у їх практичній діяльності – вихованні населення.

Духовна спадщина проповідників перетворюється на предмет висвітлення на сторінках видань релігійної періодики, зокрема й «Подольських єпархіяльних ведомостей» (далі – «ПЕВ»). Тому, авторка ставить за мету дослідити церковне проповідництво його форми й особливості, з'ясувати основну тематику, спрямованість проповідей та їх значення у житті подолян.

Незважаючи на те, що у новітніх дослідженнях, присвячених соціоментальній історії, хоч і вивчається зазначена проблематика, однак загальний ступінь її розробленості залишається низьким. Натомість джерельна база є досить репрезентативною. Вона включає нормативні документи, представлені указами єпархіяльного керівництва щодо проповідницької діяльності та звітами обер-прокурора Святійшого Синоду^{1, 2}, методичні рекомендації до підготовки та читання проповідей^{3, 4, 5}, а також опубліковані проповіді сільських священиків^{6, 7, 8}. Серед дослідників, які вивчали церковне проповідництво як самобутній жанр варто назвати В. О. Денисенка⁹, А. А. Бойко¹⁰, С. О. Гладкого¹¹, О. В. Колесник¹². Разом з тим, аналіз проповідництва на сторінках «ПЕВ» не був предметом спеціального дослідження.

Часопис «ПЕВ» засвідчує багатогранність проповідницьких форм, що відповідали різноманітним запитам життя. Серед досліджуваних матеріалів проповідництва можна виділити такі як: «Слова до парафіян», «Повчання», «Бесіди».

Можна погодитися з твердженням Денисенка В.О., який підкреслив, що форма «Слова до парафіян» більш властива для міських священиків, а

повчання і бесіди – сільським. Аналогічна ситуація прослідковується при аналізі публікацій часопису, кількість «Слів» з 1880-х рр. зменшується, а число «Повчань» збільшується.

Відмінності між вказаними видами пояснює наука гомілетика, що окреслює такі види проповіді:

Бесіда (омілія) – передбачає пояснення Святого Письма.

Слово – проповідь, яка бере початок і зміст із ідей церковного року. Розповідаючи про свято, життя святих та інші події, проповідник розкриває догматичний зміст свят, навчає їх прикладам історії, додаючи власні міркування.

Повчання – викладає уроки віри, моралі та богослужіння.

Публіцистична проповідь – відповідає на питання сучасного життя і точкою відліку використовує сучасні погляди.

У статті «Кілька слів про формальну сторону проповіді» автор наголошував, що «проповідь до простого народу має бути лише духовною бесідою; вона має носити характер простих настанов й лишитися офіційного тону церковної кафедри»¹³. Дослідник звертав увагу, що проголошення проповіді залежить не лише від місця, часу, обставин, а перед усім – історичних умов. Основним завданням проповіді, за його словами, є наставлення на шлях істинний. Велике значення мала особа проповідника. Якщо священник володів красномовством, умів донести до слухача Слово Боже легко та невимушено, він користувався у населення авторитетом¹⁴.

Загалом, підготовка успішної церковної проповіді вимагала від священика високого рівня інтелектуального розвитку, наявності бази знань з різних сфер суспільного буття, начитаності, грамотності. Успіху проповіді значно сприяло регулярне читання священиком як богословської, так і світської літератури. Деякі представники духовенства жваво цікавилися розвитком церковної проповіді як літературного жанру.

Зважаючи та той факт, що не кожен з священиків володів ораторським мистецтвом та аби заохотити займатися церковною проповіддю й дати змогу обмінюватися сільським священикам своїми проповідницькими думками, преосвященний Маркелл завів додаток при Подольських Епархіальних Ведомостях під заголовком «Проповідницькі праці сільських пасторів Подільської єпархії». Тут публікувались кращі проповіді з представлених до редакції священиками. За 1881 та 1882 роки вийшло два збірники проповідей сільських пастирів. Але у 1883 р. публікація проповідей припинилась за рішенням єпархіального з'їзду¹⁵.

Варто відзначити, що проповідь сільського священика, виголошувана перед сільськими жителями, суттєво відрізнялася від проповіді, призначеної для міської аудиторії. Якщо в місті головними вимогами до церковного проповідництва вважалися підкреслена красномовність, жвавість та чітка відповідність подіям і настроям сучасності¹⁶, то основоположними рисами проповіді сільського священика були простота, ясність, актуальність та лаконічність.

Зважаючи на порівняно низький рівень освіченості сільського населення, простота та ясність проповіді вважалися головними умовами найбільш ефективного розуміння сутності промови священика. Якщо проповідь була занадто зарозумілою, насиченою великою кількістю специфічних понять і термінів, завальованих алегорій, а її візуальна подача – незвичною (наприклад, не бесіда чи монолог, а читання власних підготовчих записів), то проповідь сприймалася не як традиційна промова священика після Богослужіння, а як читання ним якогось офіційного документу¹⁷. Враховуючи цей факт, сільським священикам радилося говорити церковну проповідь як імпровізацію, попередньо обдумуючи її зміст, але не спеціально заготовляючи текст¹⁸.

Тематика церковних проповідей включала до свого складу широкий спектр питань, серед яких найбільш популярними були богословські. У недільних проповідях священик найчастіше пояснював зміст уривку Євангелія, котре читалося в той день у ході літургії, у святкових – розповідав про історію та релігійний зміст подій, котрим приурочувалося свято. Якщо свято віншувало окремого святого, то темою для проповіді ставало його життя, настанови щодо наслідування найкращих рис, котрі були йому притаманні. Для чіткішого уявлення про характер церковних проповідей подаємо приклад кількох варіативних груп. Так, у «Повчанні в неділю 13 по Пятидесятниці, Преосвященійшого Леонтія, Єпископа Подільського і Брацлавського», починається з тлумачення притчі про виноградник, напередодні прочитаної з Євангелія, де йшлося про іудеїв, котрим Бог створив всі умови задля вірування у свого Месію. Але іудейський народ, що подібний винограднику, не виправдав сподівання Бога, й натомість плодів, приніс терня, замість – віри в Христа – не вірування, замість добрих – справ – погані. Винними Спаситель вважав доглядачів винограднику, тобто, керівників і наставників народу. Далі проповідник наголошував парафіянам, що і вони є подібними тому винограднику. І якщо сумлінно виконуватимуть Заповіді Божі і понад усе вірити в Господа, досягнуть Царства Божого. Якщо ні – чекатиме така ж доля як іудейського народу¹⁹. Таке просте тлумачення притчі було ефективнішим за звичайні переконання священика у дотриманні Заповідей Божих. На нашу думку, це пов'язано з тим, що слухач мав наглядний приклад і попередньо засвідчився у кінцевому результаті.

Серед подібного роду публікацій привертає увагу проповідь «Повчання у другу неділю Великого Посту»²⁰, яка має структурну відмінність від вищенаведеного прикладу. За видовою характеристикою вона відноситься до бесіди і має своїм завданням пояснення Священного Писання.

Наведені приклади дозволяють зробити висновки про те, що у бесіді основна увага приділяється поясненню Священного Писання. Тоді як повчання коротко знайомить нас з історією та значенням свята, приділяючи основну увагу аналізу тогочасного суспільства та знаходженню шляхів вирішення виявлених проблем.

Окремими темами для проповіді ставали тлумачення та поради щодо дотримання церковно-релігійних обрядів. Наприклад, сільським священикам рекомендувалося читати такі проповіді як «Повчання про необхідність виймати частіці з проскури на літургії за живих та померлих»²¹.

Щодо змісту, чільне місце у проповідях займали проблеми моралі, формування особистості та суспільства у рамках православної етики. На сторінках часопису утверджувалася одна з головних ідей церкви – неможливість існування моральності без релігії, тобто релігія розглядалася як заporука моральності, добродійного життя, тощо.

Автори проповідей розглядали усі питання життя, навіть побутові з позиції християнських ціннісних орієнтацій. За змістом проповіді були чіткими, продуманими, аргументованими. Їх тематика була різноманітною, але усі вони розглядалися у ракурсі історичного минулого, й обов'язковими коментарями з позицій православ'я. Вона закріплювала у свідомості слухачів думку, що зовнішня форма поведінки є її внутрішнім проявом. Тому на шпальтах «ПЕВ» велася боротьба проти негативних побутових явищ. Так, у «Бесіді до сільських прихожан про те, як воно ведуть себе і як повинні вести під час важливих випадках їх життя» автор взявши до прикладу таїнство хрещення, наголошує, що першочерговим для батьків новонародженого постає питання – де взяти горілки? Вони не замислюються над тим, що для хрещення передусім необхідний «священик, що здійснить цей обряд, потрібна церква, елій для помазання, миро, хресні батьки»²². Основним для населення, на словах автора, було гучне святкування з пишним столом, гроші для якого складали за довго до народження або бралися в борг у шинкаря, а не щирі молитви за новонародженого й породіллю. Натомість такому святкуванню він пропонує купити або саджанець плодового дерева, яке з часом буде родити, нагадуючи про цю подію; або сім'ю бджіл чи худобу²³.

Особливе місце серед промов родинно-побутової тематики займали проповіді, присвячені згубному впливу пияцтва. Своє слово священики обґрунтовували не лише основами християнської моралі та церковними заповідями, що засуджували надмірне вживання алкоголю, але й загальними очевидними негативними наслідками пияцтва, такими як негаразди в родині, марне витрачання грошей, гаяння часу, осуд зі сторони близьких, хвороби, непрацездатність²⁴.

Поряд з традиційною церковною проповіддю велика увага приділялась поза церковним бесідам. На сторінках часопису у публікації «Про поза церковні бесіди» священик К. П. висловлює власне бачення питання, котре обговорювалося під час з'їзду священиків 16 травня 1890 р. Основною причиною появи такої форми проповіді, стало поширення сектантів на території Поділля²⁵. Це були штундисти, лютерани, котрі в основному привертати увагу населення своїми бесідами, розповідями про віру, яку вони сповідували. Людина за своєю природою, має інтерес до всього невідомого, тому часто траплялися випадки, коли сектанти користувалися несвідомістю населення залучаючи їх до своєї віри. Тому, першочерго-

вим завданням позацерковних бесід була охорона парафіян від релігійних сектантів. Для цього, на думку автора, потрібно задовольнити потребу населення у прагненні до розуміння власної віри. Для початку він пропонував розпочати з простішого – поясненням, хто такі християни, читанням ранкової та вечірньої молитви, потім перейти до читання святих угодників шанованих серед населення. Пізніше можна читати про Лаври, до яких ходили на поклоніння у Київ чи Почаїв. Священик закликав проводити бесіди якомога частіше, починаючи з одного разу на місяць, потім збільшуючи кількість до щоденних зустрічей. Також, автор приводячи власний досвід, говорив про залучення парафіян до церковного співу. Так як це, за його словами найбільше подобалося населенню у діяльності сект, він перейняв цю традицію. Постійних учасників, священик пропонував заохочувати книжечками релігійного змісту, похвальними листками тощо²⁶.

За церковними проповідями прослідковувалося й політичне життя. До прикладу, у статті вінницького протоієрея П. Вознесенського «Повчання, сказане перед молебнем, здійсненим під час відкриття роботи по будіванні залізної дороги під м. Вінницею 15 березня 1866 р.» автор неодноразово наголошував на милості Государя Імператора, й закликав населення пам'ятати «про добродіїв»²⁷. Окрім політичних промов, зустрічаємо «Повчання, на випадок епідемії в м. Кам'янець-Подільський»²⁸.

Окремий корпус церковних проповідей був спрямований на проблему виховання дітей, стверджуючи, що релігія є школою моралі. Засвоєння дітьми православних принципів вважалося необхідним не тільки для формування релігійного світогляду, а й створення загальнолюдських принципів характеру й поведінки.

Однією з найперших і найважливіших тем, котра звучала з кафедри сільського священика, була пропаганда освіти. У середині 1860-х рр. сільське духовенство було зобов'язане в церковній проповіді звертати увагу селян на необхідність навчання грамоті, тим самим стимулюючи їх до цього процесу²⁹. Важливу просвітницьку роль відігравали ті проповіді, в яких священик пояснював сільським жителям необхідність дитячої освіти³⁰.

Підсумовуючи зазначимо, що висвітлення на сторінках часопису «Подольские епархиальные ведомости» церковного проповідництва було самотнім явищем не лише церковно-релігійного, але й соціокультурного життя населення. Тематика проповідей була різноманітною, але всі вони без винятку розглядали проблему в хронологічно-історичному дискурсі, неодмінно коментуючи її з позицій православ'я. Шляхом церковного проповідництва духовенство зміцнювало церковно-релігійні основи православ'я, брало участь у формуванні морально-етичного клімату в громаді, здійснювало позитивний вплив на функціонування родинно-побутових відносин і виховання, займалося просвітницькою діяльністю з метою поширення освіти та здорового способу життя.

Вміло використовуючи емоційну і раціональну аргументацією, глибоке знання психології народу й особистості, спираючись на історично сформовані моральні принципи та ціннісні орієнтації, церква формувала громадську думку аудиторії.

Примітки

1. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода графа Толстого по ведомству православного исповедания за 1867 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 8. – Отдел второй. – С. 313-322.
2. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 7. – Отдел второй. – С. 285-306.
3. Каковы должны быть поучения сельским прихожанам // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – №10. – Отдел второй. – С. 404-407.
4. О методе пастырского собеседования с сельскими слушателями // ПЕВ. – 1885. – Ч. н. – № 47. – С. 943-950.
5. Попов А. О необходимости самообразования для пастыря церкви, чтобы поставить успешно дело своего служения / А. Попов // ПЕВ. – 1878. – Ч. н. – №5. – С. 193-210.
6. Б. А. Бесіда до сільських прихожан про те, як воно ведуть себе і як повинні вести під час важливих випадках їх життя / Б. А. // ПЕВ. – 1863. – Ч. н. – № 2. – С. 59-64.
7. Н. С. Кілька слів про формальну сторону проповіді / С. Н. // ПЕВ. – 1873. – Ч. н. – № 2. – С. 47-56.
8. Про методи пастирської бесіди з сільськими слухачами // ПЕВ. – 1885. – Ч. н. – № 47. – С. 943-950.
9. Денисенко В. А. Часопис «Киевские епархиальные ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861-1918 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. Рукопис. – К., 2004. – 222 с.
10. Бойко А. А. Преса православної церкви в Україні кінця ХІХ – початку ХХ століття: тематика і проблематика: Дис. д-ра філол. наук: 10.01.08 / Дніпропетровський національний ун-т. Рукопис. – Дніпропетровськ, 2002. – 398 арк.
11. Гладкий С. О. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку ХХ століття / С.О. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – 49 с.
12. Колесник О. В. «Полтавські епархиальні ведомости» як історичне джерело вивчення діяльності російської православної церкви (1863 – 1918 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Полтавський національний педагогічний ун-т ім. В. Г. Короленка. Рукопис. – Полтава, 2009. – 249 с.
13. Н. С. Кілька слів про формальну сторону проповіді / С. Н. // ПЕВ. – 1873. – Ч. н. – № 2. – С. 47.
14. Н. С. Кілька слів про формальну сторону проповіді / С. Н. // ПЕВ. – 1873. – Ч. н. – № 2. – С. 49.
15. А. П. Значення церковного проповідництва у зв'язку з появою релігійних сект / П. А. // ПЕВ. – 1883. – Ч. н. – № 42-43. – С. 809-820.

16. Колесник О. В. «Полтавскія епархіальныя ведомости» як історичне джерело вивчення діяльності російської православної церкви (1863-1918 рр.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.06 / Полтавський національний педагогічний ун-т ім. В. Г. Короленка. Рукопис. – Полтава, 2009. – 147 с.
17. Каковы должны быть поучения сельским прихожанам // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – №10. – Отдел второй. – С. 406.
18. Попов А. О необходимости самообразования для пастыря церкви, чтобы поставитъ успешно дело своего служения / А. Попов // ПЕВ. – 1878. – Ч. н. – №5. – С. 193-205.
19. Повчання в неділю 13 по Пятидесятниці, Преосвященійшого Леонтія, Єпископа Подільського і Брацлавського // ПЕВ. – 1866. – Ч. н. – № 16. – С. 555-557.
20. Повчання у другу неділю Великого Посту, Преосвященійшого Леонтія, Єпископа Подільського і Брацлавського // ПЕВ. – 1866. – Ч. н. – № 4. – С. 107-108.
21. Солтановський Ксенофонт. Повчання про необхідність виймати частіці з проскур на літургії за живих та померлих / Ксенофонт Солтановський // ПЕВ. – 1866. – Ч. н. – № 15. – С. 528-532.
22. Б. А. Бесіда до сільських прихожан про те, як воно ведуть себе і як повинні вести під час важливих випадках їх життя / Б. А. // ПЕВ. – 1863. – Ч. н. – № 2. – С. 62.
23. Б. А. Бесіда до сільських прихожан про те, як воно ведуть себе і як повинні вести під час важливих випадках їх життя / Б. А. // ПЕВ. – 1863. – Ч. н. – № 2. – С. 63.
24. Б. А. Значення проповідницького обов'язку священика // ПЕВ. – 1865. – Ч. н. – № 2. – С. 412-418.
25. К. П. Про позацерковні бесіди / П. К. // ПЕВ. – 1873. – Ч. н. – № 2. – С. 684.
26. К. П. Про позацерковні бесіди / П. К. // ПЕВ. – 1873. – Ч. н. – № 2. – С. 683-688.
27. Вознесенський П. Повчання, сказане перед молебнем, здійсненим під час відкриття роботи по будівнанні залізної дороги під м. Вінницею 15 березня 1866 р. / П. Вознесенський // ПЕВ. – 1866. – Ч. н. – № 12. – С. 415-417.
28. Е. С. Повчання, на випадок епідемії в м. Кам'янець-Подільський / С. Е. // ПЕВ. – 1866. – Ч. н. – № 16. – С. 557-560.
29. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 7. – Отдел второй. – С. 303.
30. Х. О. Современно-общественные вопросы и церковная проповедь / О. Х. // Руководство для сельских пастырей. – 1870. – № 47. – С. 419-428.

Резюме

В статтє анализується соціокультурна направленність церковної проповіді, її форми і особливості, а також вплив проповідництва на різні сфери життя населення Подолья По матеріалам публікацій на сторінках журналу «Подольскіє епархіальніє ведомости».

Ключевые слова: *проповідь, церковне проповідчик, священник, прихожане, «Подольскіє епархіальніє ведомости».*

Одержано 6 травня 2013 р.